Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն
2025, Vol. 16, No. 2(47), հունիս, 5-19
https://doi.org/10.46991/BYSU.E/2025.16.2.005

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑՈՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀՈՒՄԱՆԻԶՄԸ

ՍԵՅՐԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ*
Երևանի պետական համալսարան

Հոդվածում քննարկվում է միջնադարի խոշորագույն բանաստեղծ և իմաստասեր Գրիգոր Նարեկացու (951-1003 թթ.) աշխարհայացքի և փիլիսոփայական հայացքների գնահատմանը վերաբերող մի հարց, որը պարզաբանելու համար հընթացս վերլուծվում են «Միջնադար», «Վերածնունդ», «Հայկական Վերածնունդ», «քրիստոնեական աստվածակենտրոն հումանիզմ» և «Վերածննդի մարդակենտրոն հումանիզմ» հասկացությունները: Որոշ հետազոտողներ, նկատի ունենալով հատկապես «Մատյան ողբերգության» գիրքը, նրա նորարարական մտքերն ու մոտեցումները, լեզվամտածողության ինքնատիպությունը, «ներքին» մարդու և մարդու փրկության մասին վարդապետությունը, նրան համարում են Հայկական Վերածննդի ներկայացուցիչ, այսինքն՝ ոչ թե Միջնադարի, այլ Վերածննդի դարաշրջանի մտածող: Եթե խորհրդային շրջանում, երբ տիրապետող էր մարքսիստական մեթոդաբանությունը, նման գնահատականի շրջանառումը հասկանալի էր (Արևելյան և Հայկական Վերածննդի տեսությունը կոչված էր հիմնավորելու մարքսիստական պատմափիլիսոփայության այն դրույթը, թե պատմության մեջ «երկաթե անհրաժեշտությամբ» գործում են համընդհանուր օրինաչափություններ, օրինակ, բոլոր ժողովուրդները պետք է անցնեն զարգացման միևնույն փուլերը), ապա անհասկանալի է, թե ինչու են այսօր հետազոտողները պաշտպանում այդ խիստ գաղափարականացված և անարդյունավետ մեթոդաբանական հարացույցը: Հեղինակի կարծիքով՝ այդպիսի գնահատականը պայմանավորված է այն բանով, որ այդ տեսության կողմնակիցները՝ ա) ըստ էության անտեսում են Միջնադարի և Վերածննդի մշակույթների տարբերությունները, ինչի հետևանքով միջնադարյան մշակույթին բնորոշ երևույթները բնութագրվում են որպես վերածնական, բ) զանց են առնում քրիստոնեական (աստվածակենտրոն) հումանիզմի և վերածնական (մարդակենտրոն) հումանիզմի յուրահատկությունները, գ) Նարեկացուն Հայկական Վերածննդի ներկայացուցիչ համարելով՝

* **Սեյրան Զաքարյան –** փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ փիլիսոփայության պատմության, տեսության և տրամաբանության ամբիոնի վարիչ
Сейран Закарян – доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой истории, теории философии и логики ЕГУ
Seyran Zakaryan – Sc. D. in Philosophy, Professor, Head of YSU Chair of History, Theory of Philosophy and Logic
Էլ. փոստ՝ szakaryan@ysu.am https://orcid.org/0000-0003-3743-0381

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 16.04.2025
Գրախոսվել է՝ 20.04.2025
Հաստատվել է՝ 24.06.2025
© The Author(s) 2025

իբր տալիս են նրան հանճարին պատշաճող գնահատական (տվյալ դեպքում ենթադրվում է, որ Վերածննդի դարաշրջանը Միջնադարի համեմատ ավելի առաջադիմական է)։ Մինչդեռ Նարեկացին իր մտածելակերպով, աշխարհայացքային-փիլիսոփայական հարցերի քննարկման ու լուծման եղանակներով, մարդու փրկության իր տեսլականով միջնադարյան մտածող է, քրիստոնեական հումանիզմի խոշորագույն ներկայացուցիչ, հիրավի՝ «Տիեզերական եկեղեցու վարդապետ»։

Բանալի բառեր – *Գրիգոր Նարեկացի, Միջնադար, Վերածնունդ, Հայկական Վերածնունդ, հումանիզմ, աստվածակենտրոն հումանիզմ, վերածնական մարդակենտրոն հումանիզմ*

Հասարակության կյանքում տեղի ունեցող արմատական փոխակերպումները, մասնավորապես՝ պատմամշակութային մի դարաշրջանից անցումը մյուսին, բարդ, խճճված ու հակասական գործընթաց է, ինչը, բնականաբար, տեղիք է տալիս տարբեր, հաճախ իրարամերժ մեկնաբանությունների ու գնահատականների։ Դրա փայլուն օրինակը Միջնադարի և Վերածննդի դարաշրջանների փոխհարաբերության հիմնահարցն է, որի վերաբերյալ ստեղծվել է մեծաքանակ գրականություն, մշակվել են տարբեր տեսություններ, որոնցում այդ դարաշրջանների սոցիոմշակութային և գիտափիլիսոփայական ձեռքբերումները թերագնահատվում կամ գերագնահատվում են, արժևորվում որպես հետադիմական կամ առաջադիմական, աշխարհիկ կամ կրոնական՝ կախված հետազոտող-մեկնաբանի՝ մշակույթի պատմաբանի, փիլիսոփայի, աստվածաբանի, բնագետի և այլոց արժեքաաշխարհայացքային կողմնորոշումներից, մշակույթի ու քաղաքակրթության մասին տեսական պատկերացումներից և օգտագործվող մեթոդաբանական գործիքակազմից։ Հետազոտողների մեծ մասի կարծիքով՝ սկզբունքային տարբերություններ կան Միջնադարի և Վերածննդի միջև։ Վերածնունդը հակադրելով Միջնադարին՝ այդ հետազոտողները, հետևելով իրենց ժամանակաշրջանը «ոսկեդար» անվանած իտալական հումանիստներին և եվրոպական լուսավորիչներին, միայն գերադրական հատկություններով են բնորոշում Վերածննդի դարաշրջանը։ Լուսավորիչների ջանքերով հյուսված Միջնադարի՝ իբրև մարդկության պատմության մութ, ամուլ ժամանակահատվածի մասին դիցույթը տարածված էր նաև խորհրդային մարքսիստական միջնադարագիտության մեջ։ Հետազոտողներից ոմանք էլ մերժում են Միջնադարի և Վերածննդի սկզբունքային հակադրության գաղափարը և Վերածնունդը դիտում են որպես Միջնադարի «մայրամուտ», կամ ինչպես Ի. Հեյզինգան է բնորոշում՝ «Միջնադարի աշուն»։ Նրանց կարծիքով՝ Վերածնունդը Միջնադարի մշակույթի քայքայման արդյունք է և ընդամենը անցումային շրջան է Միջնադարի ու Նոր ժամանակի միջև։ Ուստի չպետք է հակադրել Միջնադարի և Վերածննդի մշակույթները, որովհետև դրանց միջև կապը եղել է անընդհատ։ Մասնագետների մի խումբ էլ, տարբերություն տեսնելով **մշակույթի** (տվյալ դեպքում մշակույթը դիտվում է որպես արժեքների,

իդեալների համակարգ) և **քաղաքակրթության** (որը դիտվում է որպես սոցիալական ինստիտուտների ու տարբեր մեխանիզմների միջոցով արտադրության, գիտելիքի, մշակութային արժեքների, մարդկանց վարքագծի և այլնի կազմակերպման ու կարգավորման եղանակների ամբողջություն), կարծում է, որ Վերածննդի մշակույթը տեղավորվում է Միջնադարի քաղաքակրթության մեջ, որը տևել է ընդհուպ Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունը: Բնականաբար, այսպիսի տարընմբռնումների պայմաններում ամեն մի հետազոտող կարող է բավարար հիմքեր գտնել (մանավանդ հետարդիական հասարակության մեջ, երբ շատերն առաջնորդվում են «**Ամեն ինչ թույլատրելի է**» անիշխանական մեթոդաբանությամբ) իր տեսության/պատումի հիմնավորման կամ այս կամ այն մտածողի հայացքները բնութագրելու համար:

Մեզ հետաքրքրող հարցի տեսանկյունից իրավիճակն ավելի է խճճվում, երբ արևմտաեվրոպական Վերածննդից զատ, ընդունվում է նաև արևելյան Վերածննդի, այդ թվում՝ նաև Հայկական Վերածնության գոյությունը: Գրիգոր Նարեկացուն, որպես քրիստոնեական հումանիզմի ներկայացուցչի անդրադառնալու առիթն այն է, որ հետխորհրդային տարիներին շարունակվում են հրատարակվել գրքեր, հոդվածներ, ակնարկներ (դրանց մի մասը տարածվում է նաև համացանցում) և այլն, որոնցում բացահայտ կամ լռելյայն ընդունվում է «Հայկական Վերածննդի» գոյությունը, որը իբր նախորդել է եվրոպական Վերածնունդը: Եվ միանշանակ արվում է այն պնդումը, թե Գրիգոր Նարեկացին «Հայ վերածնության փիլիսոփայական մտքի գագաթնակետն» է, «Հայկական Վերածննդի առաջին ներկայացուցիչը» կամ «նախակարապետը»[1]: Մեջբերեմ տարածված այդ մոտեցումը ներկայացնող մի տեսակետ. «**Վերածննդի դարաշրջանը Հայաստանում եվրոպական Ռենեսանսից շատ ավելի վաղ է սկսվել: Վերածննդին հատուկ մարդասիրական գաղափարները Հայաստանում նորովի չեն «բացահայտվել», ինչպես Եվրոպայում, այլ բյուրեղացվել են քրիստոնեական սկզբունքներին համահունչ: Հայկական իրականության մեջ**

[1] Այդպիսի բնորոշումները տարածված էին խորհրդահայ հայագիտության, ի մասնավորի՝ գրականագիտության մեջ: Առհասարակ, արևելյան Վերածննդի տեսությունը մշակել են խորհրդային մտածողները՝ գրականագետները, փիլիսոփաները, մշակութաբանները, նախ՝ «հակահարված տալու» արևմտակենտրոն բուրժուական գաղափարախոսներին, որոնք թերագնահատում էին Արևելքի ժողովուրդների մշակութային ձեռքբերումները, երկրորդ՝ հիմնավորելու մարքսիստական պատմափիլիսոփայության այն դրույթը, որ մարդկության պատմության մեջ գործում են ընդհանուր օրենքներ, ըստ որոնց՝ տարբեր երկրներ ու քաղաքակրթություններ, իրենց առանձնահատկություններով հանդերձ, պետք է անցնեն զարգացման միևնույն պատմափուլերը: Այսինքն՝ եթե եվրոպական քաղաքակրթությունը ունեցել է Վերածննդի դարաշրջան, ապա այդպիսի մշակութային դարաշրջան «երկաթե անհրաժեշտությամբ» պետք է ունենան նաև մյուս քաղաքակրթությունները կամ մշակույթները: Եթե խորհրդային շրջանում նման մեթոդաբանական պատումի (նարատիվի) շրջանառումը հասկանալի էր, ապա անհասկանալի է, թե ինչու են այսօր հետազոտողները պաշտպանում պատմամշակութային նյութի վերակազմության այդ խիստ գաղափարականացված և անարդյունավետ մեթոդաբանական հարացույցը:

դա նախաքրիստոնեական գաղափարների սահուն շարունակությունն էր, որոնք, էվոլյուցիայի ենթարկվելով ըստ նոր ուսմունքի, սկիզբ են տալիս նոր արվեստին ու աշխարհընկալմանը»: ... Հայկական Վերածննդի **«առաջին շրջանը սկսվում է Գրիգոր Նարեկացու պոեզիայից, որն իր ստեղծագործություններում «հանդգնում է» յուրօրինակ երկխոսության Աստծո հետ»**[2] (ընդգծ. իմն են՝ Ս. Զ.)։ Այս երկարաշունչ մեջբերման բոլոր դատողությունները ոչ թե վիճահարույց են, այլ պարզապես չհիմնավորված հայտարարություններ-պնդումներ, որոնք, ըստ իս, չունեն առհասարակ որևէ աղերս միջնադարյան հոգևոր իրականության և մասնավորապես Գրիգոր Նարեկացու աշխարհայացքի հետ։ Ստորև չեմ անդրադառնա «Հայկական Վերածնության» հետ կապված տարատեսակ հարցերին[3], այլ Նարեկացու աշխարհայացքի գնահատման համատեքստում նախ թռուցիկ կանդրադառնամ Վերածնունդը բնորոշող անտիկ արժեքների վերակենդանացման, այնուհետև՝ «քրիստոնեական կամ աստվածակենտրոն հումանիզմ» և «Վերածննդի կամ մարդակենտրոն հումանիզմ» հասկացությունների փոխառնչակցության հարցերին։

«Հայկական Վերածնունդ» արտահայտությունը[4] մեզանում գործածվում է տարբեր իմաստներով և տարբեր երևույթների գնահատման ժամանակ, և դրանց հետ կապված չի ծագում որևէ խնդիր մինչև այն պահը, երբ այն նույնացվում է եվրոպական Վերածննդի հետ, այսինքն՝ երբ արվում է պնդում, որ մեզանում եղել է եվրոպական Վերածննդին հանգույն Վերածնունդ։ Եվ այդ նմանությունը հիմնավորելու համար հետազոտողները X-XIV դդ. հայ իրականության և մշակույթի մեջ փնտրում են եվրոպական Վերածննդի առաջացմանը նպաստած պատմամշակութային համանման նախադրյալներ և դրսևորումներ (կապիտալիստական արտադրաեղանակի սաղմնավորում, անտիկ արժեքների վերականգնում, աշխարհականացում, հումանիզմ, ռեֆորմացիա և այլն)։ Փնտրում են և բնականաբար գտնում ինչ-որ բաներ, սակայն դրանց հիմնավորումները ընդհանուր առմամբ բռնազբոսիկ են, իսկ եզրահանգումները՝ անհամոզիչ։ Օրինակ՝ Վերածննդի դարաշրջանի հիմնային բնութագրիչներից մեկը անտիկ արժեքները վերածնելն ու վերակենդանացնելն է։ Եվրոպայում, հատկապես Իտալիայում հումանիստները վերածնում էին իրենց անտիկ շրջանի հունահռոմեական մշակութային արժեքները, հետևաբար դա կարելի է անվանել իրենց ազգային ժառանգության Վերածնունդ։ Իսկ ի՞նչ էին վերածնում կամ ի՞նչ կարող էին վերածնել X-XIV դդ. «Հայկական Վերածննդի» ներկայացուցիչները, երբ նրանք ամենայն հավանականությամբ պատկերացում չունեին կամ չէին կարող ունենալ հայոց անտիկ շրջանի մասին մի պարզ

---

[2] «Հայկական Վերածնունդ», http://www.panarmenian.net/arm/details/222911/ (մուտք՝ 18.07.2023)։

[3] Այդ մասին մանրամասն տե՛ս **Զաքարյան Ս. Ա.,** Հայկական Վերածննդի հարցը (մեթոդաբանական տեսանկյուն), Եր., 2006։

[4] «Հայկական վերածնություն» արտահայտության ծագման ու գործածության մասին մանրամասն տե՛ս **Գասպարյան Դ.,** Հայկական Վերածնունդ (ժամանակը և առանձնահատկությունները) http://shirak.asj-oa.am/598/1/41.pdf (մուտք՝ 18.07.2023)։

պատճառով, որովհետև ըստ երևույթին չկային պահպանված գիտական, փիլիսոփայական ու գրական-գեղարվեստական հայկական կամ հայալեզու հուշարձաններ։ Գուցե նրանք վերածնո՞ւմ էին հունահռոմեական դարաշրջանի մշակութային այն արժեքները, որոնք համընդհանուր էին հելլենիստական մշակութային դաշտում գտնվող ազգերի համար։ Դա կլիներ բնական մշակութային երևույթ, որովհետև հայոց քաղաքակրթության ու մշակույթի ակունքներից մեկը եղել է հունահռոմեական, հատկապես հելլենիստական մշակութային ժառանգությունը։ Սակայն չկան փաստեր, որ X-XIV դդ. «Հայկական Վերածննդի» ներկայացուցիչները օգտվել են այդ ժառանգությունից (տարբեր մտածողների կողմից մի քանի անուն թվարկելը կամ առանձին ասույթներ մեջբերելը դեռևս չի նշանակում անտիկ արժեքների յուրացում[5])։ Նրանք չեն վերածնել հունահռոմեական անտիկ գրականության, փիլիսոփայության, կերպարվեստի արժեքները, հետևաբար, եթե անգամ ընդունենք, որ X-XIV դդ. հայ իրականության մեջ անցյալի վերաիմաստավորման մշակութային ինչ-որ շարժման գոյության փաստը, ապա այն ոչ մի հիմքով չենք կարող անվանել **անտիկության** Վերածնունդ։ Իսկ անտիկ այն արժեքները, որոնք վերածնվել կամ վերարտադրվել/մեկնաբանվել են, եղել են գաղափարական առումով «չեզոք» (հիմնականում՝ տրամաբանական ու քերականական երկեր), որոնք անհրաժեշտ էին մեկնարվեստի և տիրապետող կրոնական գաղափարախո-

[5] «Արևելյան Վերածննդի» այն տեսաբանները, ովքեր անտիկ արժեքները վերածնելու, վերակենդանացնելու և վերականգնելու գործընթացը միանշանակորեն կապում են Վերածննդի դարաշրջանի հետ, պարզապես «մոռանում» են նշելու դրա գոյությունը հասուն Միջնադարում, ի մասնավորի՝ սքոլաստիկայի Ոսկեդարում (XIII դ.)։ Այսինքն՝ եթե «արևելյան Վերածնության» տեսության կողմնակից հետազոտողը տեսնում է, որ միջնադարյան որևէ մտածող մեկնաբանում է անտիկ որևէ փիլիսոփայի կամ գրողի աշխատություն, ապա ինքնաբերաբար այդ մտածողին համարում է Վերածննդի դարաշրջանի ներկայացուցիչ։ Մինչդեռ անտիկ արժեքներն սկսել են վերականգնել դեռևս Միջնադարում։ XI դարից սկսած՝ Եվրոպայում, հատկապես համալսարանների հիմնադրումներից հետո, մեծանում է հետաքրքրությունը մշակութային ու գիտափիլիսոփայական անտիկ ժառանգության նկատմամբ։ Թարգմանվում են Պլատոնի և Արիստոտելի երկերը, և դրանց վերաբերյալ գրվում են բազմաթիվ մեկնություններ, համալսարանական գիտնականները բանավեճեր են ծավալում գիտական ու փիլիսոփայական տարբեր հարցերի շուրջ։ XIII դարի կեսերից եվրոպական համալսարաններում թույլատրվում է դասավանդել արիստոտելյան կորպուսի մեջ մտնող գրեթե բոլոր աշխատությունները։ Վերջապես իտալացի հումանիստները վերածնում էին ինչպես հունական, այնպես էլ իրենց անտիկ ազգային արժեքներն ու ավանդույթները, ընդ որում դա սկսել էին անել արդեն հասուն Միջնադարում կամ Դուչենտոյի շրջանում։ Ազգայնականությունը (ազգային արժեքներին նախապատվություն տալը կամ գերադասելը, անցյալի ազգային, գործնական ուղղվածություն ունեցող հռոմեական փիլիսոփայական ժառանգության (որում փիլիսոփայությունն առավելապես դիտվում է որպես կենսակերպ, ապրելու և երջանկության հասնելու արվեստ) և մշակութային-գեղարվեստական արժեքների փառաբանումը և այլն) այնքան տարածված մտայնություն էր, որ անգամ պոետ ու փիլիսոփա Դանտե Ալիգիերին երազում էր վերականգնել Հռոմեական կայսրությունը՝ կարծելով, որ ինչպես հնում, այնպես էլ յուր ժամանակում իտալացիները պետք է գերիշխեն ամբողջ աշխարհում։

սության սկզբունքների հիմնավորման համար: Այսպիսով, «Հայկական Վերածնունդ» արտահայտությունը, որը ենթադրում է եվրոպականի նման Վերածնունդ, այս առումով զուրկ է տեսական, պատմական ու մեթոդաբանական որևէ բովանդակությունից: Դա ծայրահեղ նոմինալիստների բառերով ասած՝ սոսկ անուն է, ձայնի սոսափյուն (flatus vocus), որին իրականության մեջ ոչինչ չի համապատասխանում: X-XIV դդ. Հայաստանում եղել է ոչ թե Վերածնունդ եվրոպական Վերածննդին հանգույն, այլ **մշակույթի վերելք, ծաղկում**, **մտածելակերպի** որոշակի **ձևափոխություններ**, սակայն՝ միջնադարյան մշակույթի համաձիրում: Ինչ վերաբերում է Գրիգոր Նարեկացուն, ապա պետք է ասել, որ նա որևէ ձևով չի վերածնել անտիկ հեթանոսական ժառանգության արժեքները, չի մեկնել անտիկ փիլիսոփաներից ու բանաստեղծներից որևէ մեկի ստեղծագործությունը, գրեթե կամ ակնհայտորեն չի պաշտպանել (կիրառել, զարգացրել, տարածել) անտիկ գեղագիտության ու պոետիկայի սկզբունքները: Նարեկացու ստեղծագործությունների ակունքը Սուրբ Գիրքն է, վաղ միջնադարյան կրոնաաստվածաբանական և փիլիսոփայական գրականությունը, և ըստ այդմ նրա մտածումների առանցքում քրիստոնեական կրոնին (մարդաբանությանը) աղերսվող հարցերն են, ի մասնավորի՝ մարդու փրկության խնդիրը և դրա իրագործման ճանապարհները:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ արևելյան երկրներից շատերը չեն ունեցել մշակութային անտիկ շրջան կամ դրանից գրեթե ոչինչ չի պահպանվել, արևելյան Վերածննդի և Հայկական Վերածննդի տեսաբանները Վերածննդի գլխավոր հատկանիշ համարում են ոչ թե անտիկ արժեքների վերակենդանացումը, այլ **հումանիզմը**: Բնականաբար, նման դեպքում խիստ լղոզված է ներկայացվում «հումանիզմ» հասկացությունը, ավելի ստույգ՝ միջնադարյան հումանիզմը անտեսվում կամ տարրալուծվում է Վերածննդի հումանիզմի մեջ: Թեև «հումանիզմ» եզրույթը բազմիմաստ է, այնուհանդերձ ավելի հաճախ գործածվում է երկու իմաստով՝ ա) լայն իմաստով «հումանիզմ» նշանակում է մարդասիրություն, աշխարհայացքային, փիլիսոփայական մարդակենտրոն մի դիրքորոշում, որի կենտրոնում մարդն է ու մարդկությունն ամբողջությամբ վերցրած, հարգանքը մարդու իրավունքների և արժանապատվության հանդեպ, մարդկային ազատության ու իրավունքների ջատագովությունը, հանդուրժողականությունը և այլն: Այսպիսի ըմբռնման դեպքում հումանիզմի դրսևորումներ կարելի է տեսնել տարբեր դարաշրջանների, այդ թվում միջնադարի կրոնական մշակույթում: Ի մասնավորի՝ քրիստոնեական կրոնը խարսխված է հումանիստական գաղափարների վրա: բ) Վերածննդի դարաշրջանում ձևավորված հումանիզմ, որը, եթե նկատի ունենանք դարաշրջանի մշակույթի և փիլիսոփայության բնույթը, «մարդակենտրոն հումանիզմ» էր: Դրան բնորոշ էին անցումը աստվածային գիտություններից (studia divinitatis) մարդկային գիտությանը (studia humanitatis), հակասքոլաստիկությունը, անհատապաշտությունը, աշխարհականացումը (ապասրբազնացումը, կյանքի

տարբեր ոլորտների ազատագրումը եկեղեցու խնամակալությունից), հակաճգնավորական բարոյականությունը, բնության ուսումնասիրության համար գիտական նոր մեթոդների մշակումը, լայն իմաստով բանասիրական քննությունը՝ գիտական, գրական ու փիլիսոփայական անտիկ տեքստերի թարգմանությունն ու նորովի մեկնաբանությունը և այլն: Չմերժելով քրիստոնեական ուսմունքի սկզբունքները՝ մարդակենտրոն հումանիզմը «մարդու տեղը աշխարհում դիտարկում է ոչ թե մեղսագործության և փրկության տեսանկյունից, այլ որպես մարդու արժանապատվության հիմնախնդիր»[6]: Այս իմաստով խոսուն են Վերածննդի դարաշրջանի մտածողների աշխատությունների վերնագրերը՝ «**Մարդու արժանապատվության և գերազանցության մասին**» (Ջանոցո Մանետի), «**Ճառ մարդկային արժանապատվության մասին**» (Ջովանի Պիկո դելա Միրանդոլա) և այլն:

Հարկ է նշել, որ կանխակալ մոտեցումների պատճառով չափից դուրս մեծարվել է վերածնական հումանիզմը և գրեթե անտեսվել միջնադարյան քրիստոնեական (այդ թվում նաև՝ սքոլաստիկական)[7] հումանիզմը, թեև առանց վերջինիս անհնար է պատկերացնել վերածնական հումանիզմի առաջացումը: Պատահական չէ, որ մասնագիտական, հատկապես արևելյան Վերածննդին նվիրված գրականության մեջ հաճախ իրարից չեն տարբերում միջնադարյան աստվածակենտրոն ու վերածնական մարդակենտրոն հումանիզմները: Ավելի հաճախ, տվյալ դեպքում Հայկական Վերածննդին նվիրված հետազոտություններում միջնադարյան հումանիզմը ներկայացվում է որպես վերածնական հումանիզմ, այսինքն՝ դրանց միջև առկա որոշակի, հիմնականում ընդհանրական/վերացական (այսինքն՝ համատեքստից կտրված) նմանությունները հետազոտողներին խանգարում են ամրագրել էական տարբերությունները: Մակերեսային ու շփոթ առաջացնող գնահատականներից խուսափելու համար **նախ՝** առնվազն պետք է իրարից զանազանել քրիստոնեական հումանիզմը վերածնական հումանիզմից՝ մատնացույց անելով դրանց նմանությունները և գործառութային տարբերությունները, դրանց միջև գոյություն ունեցող ժառանգական կապերը: **Երկրորդ՝** հարկավոր է հստակ պատկերացում ունենալ միջնադարում՝ ջատագովական ու հայրաբանական և սքոլաստիկական

---

[6] **Горфункель А. Х**. Философия эпохи Возрождения. Учебное пособие. М., 1980, с. 46.

[7] Միջնադարում սքոլաստիկայի ի հայտ գալը նշանակում էր աստվածաբանության և փիլիսոփայության, հավատի և բանականության փոխհարաբերության նոր մակարդակ, աստվածաբանության փիլիսոփայականացման խորացում և փիլիսոփայական գիտելիքի գործառութային նոր կարգավիճակ, հայտնութենական ճշմարտությունների հիմնավորման ու մեկնաբանության ռացիոնալ ձև, իմացության սուբյեկտի գիտակցության մեջ յուրահատուկ հեղաշրջման սկիզբ: Եթե բանականության միջոցով հնարավոր է հիմնավորել Հայտնության ճշմարտությունները, ստեղծել «բանականացված հավատք», ապա նշանակում է, որ բանականությունը արժեքավոր գործիք է աստվածիմացության գործում, նշանակում է՝ մարդն իր կարողություններով ի վիճակի է հասկանալու աստվածային ճշմարտությունները: Այլ խոսքով՝ **սքոլաստիկան, բարձրացնելով փիլիսոփայության հեղինակությունը, միաժամանակ բարձրացնում է մարդու հեղինակությունը**:

շրջաններում, ստեղծված մարդաբանական բնույթի գրականության (օրինակ՝ Գրիգոր Նյուսացու, Նեմեսիոս Եմեսացու, Օգոստինոս Երանելու, Մաքսիմ Խոստովանողի, Սիմեոն Աստվածաբանի, Ֆրանցիսկոս Ասիզացու, Թովմա Աքվինացու, Ուիլյամ Օկկամի, Մայստեր Էկհարթի և այլոց երկերի) և ժամանակի ընթացքում քրիստոնեական մարդաբանական մտքի կերպափոխությունների մասին: Հարկ է նշել, որ թե՛ Արևելյան և թե՛ Հայկական Վերածննդի տեսաբաններն առհասարակ անտեսում են կրոնական, տվյալ դեպքում քրիստոնեական հումանիզմի գոյությունը և փորձում են վերածնական հումանիզմի տեսանկյունից գնահատել փաստորեն միջնադարյան մշակույթին պատկանող մտածողներին:

Արդ, քրիստոնեական հումանիզմը կամ «աստվածակենտրոն հումանիզմը» հումանիզմի դրսևորման պատմական տարատեսակներից է, որը միջնադարում անցել է զարգացման որոշակի փուլեր՝ կախված սոցիոմշակութային կյանքում տեղի ունեցած տեղաշարժերից ու մարդու մասին պատկերացումների կերպափոխություններից, և նախորդել է Վերածննդի դարաշրջանի հումանիզմին: Աստվածակենտրոն կամ քրիստոնեական հումանիզմի հիմնարար սկզբունքներից էին՝ **մարդու աստվածանմանությունը**[8] (Աստված մարդուն ստեղծեց իր պատկերով ու նմանությամբ), **մարդու անկրկնելիությունը** (Աստված յուրաքանչյուր մարդու շնորհում է անհատական հոգի), **կամքի ազատությունը** (անձնիշխանությունը) կամ ընտրության հնարավորությունը, **մարդասիրական բնույթի պատվիրանները**, **սերը որպես մարդկային հարաբերությունների կարգավորման սկզբունք**, **յուրայինների և ուրիշների, անգամ թշնամու նկատմամբ հանդուրժողական ու ներողամտական վերաբերմունքը**, **կյանքում աստվածային և մարդկային** (ինչպես նաև քրիստոնեությանը բնորոշ

[8] «Միջնադարյան պայմաններում,- գրում է Գ. Խրլոպյանը,- հումանիզմի ամենաուժեղ արտահայտության ձևերից մեկը մարդու աստվածացումն էր: Այդպիսով մարդը բարձրացվում էր ժամանակաշրջանում ընդունված գերագույն արժեքին, կատարելության: Մարդու աստվածացումը իրականացվում էր մարդու և աստծու միջև անմիջական հաղորդակցման, ինքնամաքրման, ինքնակատարելագործման ճանապարհով մարդու սրբացման հնարավորության ընդունմամբ և մարդու ու աստծու փոխադարձ պայմանավորվածության գաղափարով» (**Խրլոպյան Գ. Տ.,** Հայ սոցիալական իմաստասիրության պատմություն: Հելլենիստական և վաղ ֆեոդալական շրջան, Եր., 1978, էջ 189): Մարդու աստվածացման գաղափարին կարող ենք հանդիպել թե՛ անտիկ, թե՛ Միջնադարի և թե՛ Վերածննդի մշակույթներում, սակայն դրանք տարբերվում են իրենց գործառութային բովանդակությամբ և շեշտադրումներով: Եթե այդ տարբերություններն անտեսենք, ապա գրականագետ Վ. Նալբանդյանի նման կարող ենք անել Նարեկացու աշխարհայացքը բնորոշող հետևյալ եզրակացությունը. «Տարակույսից վեր է, որ մարդու փառաբանության, նրա վեհացման, կարելի է համարձակ ասել՝ մարդու աստվածացման մտայնության մեջ միանգամայն որոշակի կերպով արտացոլվել է հանճարեղ մտածողի ու քերթողի վերածնական հումանիզմի աշխարհայեցողությունը, որով Նարեկացին շատ բանով վեր է բարձրացել իր դարից, առաջ է անցել իր ժամանակից՝ մի քանի դարով կանխելով եվրոպական Վերածնության նշանավոր մտածողներին ու արվեստի հռչակված վարպետներին» (**Նալբանդյան Վ. Ս**. Գրիգոր Նարեկացի, Եր., 1990, էջ 142-143):

խոնարհության, ողորմության, գթասրտության, կարեկցանքի, համեստության, չափավորության, հնազանդության և այլն) **առաքինություններով** առաջնորդվելը: Քրիստոնեական մարդակենտրոնության ելակետային գաղափարն այն է, որ աստվածային արարչագործության գլուխգործոցը և պսակը Աստծո պատկերով ու նմանությամբ ստեղծված մարդն է, որի համար էլ հենց արարվել է ամբողջ տիեզերքը: Աստված մարդուն պարգևել է սքանչելի հատկություններ և հմտություններ. «**Բարեզարդեցիր խոսելու ձիրքով, // Շունչ ներարկելով՝ փայլ տվեցիր ինձ, // Մտքով ճոխացրիր, աճեցրիր խելքով և իմաստությամբ, // Հանճարով օժտած՝ զատորոշեցիր շնչավորներից, // Համադրեցիր բանական ոգով, // Պճնեցիր գոլով անձնիշխանական**»[9]: Քրիստոնեական հումանիզմում մարդը ոչ թե տարրալուծված է տիեզերքի մեջ, ոչ թե տիեզերական-բնական էակ է, այլ առավելապես աստվածային ծագում ունեցող անձնիշխան ու բանական էակ, որը արարված տիեզերքում ունի բացառիկ կարգավիճակ: Մարդը թագավոր է, իսկ մյուս գոյերը՝ սպասավորներ, որոնք կոչված են ծառայելու ու սպասարկելու մարդուն: Մարդու աստվածանմանությունը, համադրական բնությունը (մարդը շաղկապում է գոյի բոլոր շերտերը, հոգու երեք՝ բուսական, կենդանական, բանական տեսակները, և երեք զորությունները՝ ցանկական, ցասմնական և բանական), ուղղահայաց կազմվածքը, իմացական միջոցները (զգայարաններ, բանականություն, հիշողություն, լեզու, երևակայություն), տեսական ու ստեղծագործական կարողությունները, կամքն ու գործնական հմտությունները (արհեստ/արվեստ), բանականության սկզբունքներով և բարոյական կանոններով ու առաքինություններով առաջնորդվելը վկայում են նրա ընտրյալ կարգավիճակի մասին: Քրիստոնեության մեջ մարդու արարման մասին պատկերացումը իմաստավորվում է փրկության վարդապետության համածիրում. մարդը արարված է այնպիսի բնությամբ, օժտված է այնպիսի հատկություններով ու կարողություններով, որ Աստծո Որդին մարդկային կերպարանքով կարողանա իրականացնել իր առաքելությունը: Քրիստոսը սրբացրեց մարդկային մարմինը և վերափոխեց մարդկային բնությունը: Աստծո մարդեղացումը շրջադարձային կետ է մարդկության կյանքում և լավատեսական բնույթի նոր հեռանկար է բացում նրա համար. **Աստված մարդեղացավ, որպեսզի մարդն աստվածանա**:

«Հայկական Վերածնության» տեսության կողմնակիցները Գրիգոր Նարեկացուն համարում են «Հայկական Վերածնության» հիմնադիրը, «Հայկական Վերածննդի ամենաառաջադեմ մտածողն ու գործիչը» և անգամ «Ռեֆորմացիայի խոշորագույն ներկայացուցիչը» այն բանի համար, որ նրա մտածումների առանցքում մարդն է[10]: Իսկ քանի որ մարդակենտրոնությունը և մարդասիրությունը (հումանիզմը) Վերածննդի մշակույթին բնորոշ հատկություններ են,

---

[9] **Գրիգոր Նարեկացի**, Մատյան ողբերգության: Տաղեր / թարգմանությունը Վ. Գևորգյանի, Եր., 1979, ԲԱՆ Ե, Բ:

[10] Տե՛ս, օրինակ, **Պողոսյան Ս.**, Իմ Նարեկացին, Եր., 2007, էջ 2-4:

ապա **նման տեսակետ պաշտպանողները կարծում են, թե հումանիզմը կամ մարդակենտրոն մտածելակերպը միայն Վերածննդի դարաշրջանի մենաշնորհն է: Փաստորեն նրանք ոչ միայն անտեսում են քրիստոնեական հումանիզմի գոյությունը կամ այդ հումանիզմը ներկայացնում որպես վերածնական, այլև մշակութային դարաշրջանները պատկերում են ուղղահայաց գծով՝ կարծելով, որ ժամանակային առումով «վերևում» գտնվողն ավելի առաջադիմական է «ներքևում» գտնվողների նկատմամբ**: Նրանց համոզմամբ՝ Վերածննդի ներկայացուցիչ լինելն ավելի է պատշաճում Նարեկացու հանճարին[11], ուստի նրանք հայ մտածողին դուրս են բերում Միջնադարի շրջանակներից՝ դրանով իսկ լրիվ անհասկանալի դարձնելով քրիստոնեական աշխարհի մեծագույն մտածողի, հիրավի «**Տիեզերական եկեղեցու վարդապետի**»[12] սխրանքը և նրա աշխարհայացքի, մարդաբանական-փիլիսոփայական մտածումների բովանդակությունը: «Գրիգոր Նարեկացին,- գրում է Ս. Պողոսյանը,- բարձրացնում է մարդու կյանքի իմաստի, նրա գոյության նպատակի մեծ հարցը (այս հարցադրումն ինքնըստինքյան միջնադարում հաստատված կրոնա-եկեղեցական ավանդույթների, դոգմաների դեմ ըմբոստության նշան էր)»[13]: Ինչ-որ իմաստով զարմանալի են նման կարգի դատողությունները, որովհետև «մարդու կյանքի իմաստի, նրա գոյության նպատակի մեծ հարցը» եղել և մնում է ոչ միայն փիլիսոփայության, այլև ցանկացած կրոնի, առավել ևս քրիստոնեության գլխավոր հիմնահարցը: Եկեղեցու առաքելությունը մարդու կեցության գերագույն նպատակի՝ փրկության նպաստումն է, անկախ այն բանից, թե ինչպե՞ս և ի՞նչ միջոցներով է փորձում դա իրականացնել, ի՞նչն է կարևոր համարում քրիստոնյայի կյանքում և այլն: Իսկ ինչպես ցույց է տալիս միջնադարյան փորձը, այդ միջոցներն ու մեթոդները բազմազան էին, երբեմն նաև՝ իրար հակադիր, որոնք իրենց դրսևորումներ են ստացել ինչպես կրոնական շարժումների, այնպես էլ աստվածաբանական-իմաստասիրական հարցերի քննարկման ընթացքում ձևավորված ուղղություններում կամ առանձին մտածողների ուսմունքներում: Բնականաբար, այդ ուղղությունների ու ուսմունքների մի մասը մարդու փրկությանն առնչվող որոշ հարցերի մեկնաբանության մեջ տարբերվում կամ հակադրվում էր եկեղեցու պաշտոնական դիրքորոշմանը: Իսկ եկեղեցին, սրբացնելով ավանդույթը և իրեն հռչակելով ավանդույթի պահապան ու հայտնութենական ճշմարտությունների միակ մեկնաբան, հարձակողական

---

[11] Ի դեպ, նման վերաբերմունքի են արժանացել միջնադարյան շատ մտածողներ: Օրինակ՝ արաբալեզու նշանավոր փիլիսոփա Իբն Ռուշդի (1126-1198) մասին կարդում ենք հետևյալը. «**Իբն Ռուշդը Վերածննդի դարաշրջանի մարդ էր եվրոպական Վերածննդից 300 տարի առաջ**» (http://islamsng.com/sng/faces/15705):

[12] 2015 թ. ապրիլի 12-ին Վատիկանի Սուրբ Պետրոսի տաճարում Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված պատարագի ընթացքում Հռոմի Ֆրանցիսկոս պապը Գրիգոր Նարեկացուն շնորհեց «**Տիեզերական եկեղեցու վարդապետ**» տիտղոսը: Գրիգոր Նարեկացին Տիեզերական եկեղեցու 36-րդ վարդապետն է, երկրորդը՝ Արևելքից:

[13] Նույն տեղում, էջ 47:

ու անհանդուրժողական էր ավանդույթի սրբագրված ըմբռնման շրջանակներից դուրս եկող պարականոն մեկնությունների նկատմամբ: Այս երևույթը տեղավորվում է ոչ միայն կրոնական մտքի, այլև մշակույթի (փիլիսոփայության) զարգացման տրամաբանության մեջ. առհասարակ ճշմարտություն համարվածը, իրականության մեկնաբանման միօրինակությունը, մտքի ձևապաշտությունն ու կաղապարվածությունը, ծիսակարգից ու արարողակարգից բխող պարտադիր գործողությունների ուղեցույցը ձանձրացնում են մարդկանց: Եվ նրանք ուզում են ազատվել այդ տաղտկալի պատկերացումներից ու կարծրացած դիրքորոշումներից և այլ չափումներով տեսնել ու գնահատել ներքին ու արտաքին աշխարհը, նորովի իմաստավորել կյանքին արժեք տվող երևույթները և մարդու կեցությանը վերաբերող իրողությունները: Այլ խոսքով՝ միջնադարում եկեղեցին նույնպես ուներ որոշակի վերաբերմունք ու պատկերացում և կանոնացված ծիսակարգ մարդու վարքի, կյանքի իմաստի ու նպատակի մասին, սակայն այն հաճախ չէր բավարարում և չէր կարող բավարարել ոչ միայն ստեղծագործող անհատներին, այդ թվում՝ հավատքի մաքրությամբ մտահոգ հոգևորականներին, այլև պաշտոնական եկեղեցական գաղափարախոսության կամ դերազանց հոգևորականության դեմ տարբեր պատճառներով ըմբոստացող եզրաբնակ (լուսանցքային, աղանդավոր) կրոնական հոսանքներին ու խմբերին: Սակայն ինչպես միջնադարում աղանդավորական ընդվզումները դեռևս Ռեֆորմացիա չէին, թեև ուղղված էին եկեղեցու և հոգևորականության դեմ, այնպես էլ մարդաբանական բնույթի գաղափարների արծարծումները, որոնք տարբերվում էին եկեղեցական ուղղափառ ըմբռնումներից, դեռևս վերածնական հումանիզմի արտահայտություն չէին: Միջնադարյան մտածողները, չնչին բացառություններով, հոգևորականներ էին, որոնք իրենց կրթությունն ստացել էին եկեղեցու հսկողության տակ գտնվող վանքերում, բարձրագույն վարդապետարաններում և համալսարաններում, ի պաշտոնե հանդես էին գալիս աղանդավորական շարժումների դեմ և հիմնականում հանդես գալիս կրոնաաստվածաբանական բնույթի աշխատություններով: Մինչդեռ Վերածննդի դարաշրջանի եվրոպական մտածողները, հատկապես իտալական հումանիզմի ներկայացուցիչները, որոնք հիմնականում կրթություն ստացել էին աշխարհիկ դպրոցներում, «գիտնականներ էին առանց գիտական աստիճանների ու գիտելիքների, հպարտ իրենց նոր կրթությամբ, քաղաքային կոմունաների գործիչներ, հրապարակախոսներ, պոետներ, բանասերներ, հռետորներ, դիվանագետներ, մանկավարժներ, նոր միջավայրի մարդիկ, որոնք որոշում են նոր փիլիսոփայության բնույթը»[14]: Իտալացի հումանիստները, գրում է Կ. Բուրդախը, ոչ թե հակված էին հավաքելու Հին աշխարհի ավերակները, ոչ թե ձգտում էին շունչ տալ մեռյալ քաղաքակրթությանը, այլ

[14] **Горфункель А. Х**. նշվ. աշխ. , с. 31.

նոր նախագծի համաձայն՝ սկսել նոր շինարարություն, ստեղծել նոր աշխարհ՝ նոր Հռոմ և նոր Իտալիա[15] :

Որոշ հետազոտողներ եվրոպական մտածողների նկատմամբ Նարեկացու առավելությունը համարում են այն, որ նա, օրինակ, Դանտեից առաջ, ով «արտաքին մարդու» կերպարի նկարագրողներից է, իր ուշադրության կենտրոնը դարձրեց «ներքին մարդուն». «Եթե Դանտեն Վերածնության նախակարապետ հորջորջվեց այն պատճառով, որ Եվրոպայում առաջինը ստեղծագործության առարկա դարձրեց մարդուն, հիմնականում պատկերելով նրա արտաքին, մարմնական տառապանքները, ապա Նարեկացին, նրանից մոտ երեք դար առաջ, նրանից ավելի հեռուն գնալով՝ իր հայացքը սևեռեց մարդու ներքնաշխարհը»[16]: Անշուշտ կարելի է համեմատել տարբեր մտածողների հայացքները, սակայն պետք է նշել, որ հենց քրիստոնեության մենաշնորհն էին «**ներքին մարդու**» և մարդու ներաշխարհի նրբին շերտերի բացահայտումը, ինքնավերլուծությունների ու ինքնախոստովանությունների խրախուսումը: Քրիստոնեության «հերոսներից» մեկը արտաքին աշխարհից խուսափող, արտաքին աշխարհն արհամարհող «ներքին մարդն» էր, որը, ըստ Պողոս առաքյալի, պետք է տարբերվեր «հին», **«խաբեպատիր ցանկութիւններով»** ապականված (Եփես. 4:22) «արտաքին» մարդուց: Պատահական չէ, որ արդեն հայրաբանության շրջանում (IV-V դդ.) կրոնափիլիսոփայական մտքում ձևավորվում է խոստովանական ժանրը, որի լավագույն նմուշը արևմտյան եկեղեցու հայր սուրբ Օգոստինոս Երանելու «Խոստովանություններ» կոթողային երկն էր: «Ներքին մարդու» փիլիսոփայությունն ընկած էր առհասարակ Նարեկյան դպրոցի մտածողների, ի մասնավորի՝ Գրիգոր Նարեկացու աշխարհայացքի հիմքում. «Նարեկյան դպրոցի ներկայացուցիչները՝ իբրև միստիկ աստվածաբաններ, արտաքին պաշտամունքից՝ եկեղեցական ծեսերից, արարողակարգից, պահքից, արտաքին կենցաղավարության համընդհանուր նորմերից բացի, մեծ ուշադրություն էին դարձնում մարդու հոգևոր մաքրագործությանը, ինքնակատարելագործման տևական ընթացքին, ուր կենտրոնանում էին հոգեմտավոր, զգացմունքային-բանական, ինչպես նաև ստեղծագործական ունակությունները ու կարողությունները: Մաքրագործության կարևորագույն օղակը միստիկ հայեցողի հոգևոր վերառաքման շղթայի մեջ ներքին աղոթքն է, բանաստեղծությունը, հոգևոր երգը: **Ներքին մարդու աստվածացման** հղացքը, որը նորպլատոնական բարոյագիտական ուսմունքներից ներմուծվել էր քրիստոնեական միստիկ աստվածաբանության մեջ, ընկած է դպրոցի բարոյագիտության հիմքում: Այն Նարեկյան դպրոցի ներկայացուցիչների հոգևոր իդեալն է»[17]: «Ներքին մարդու» ուսմունքում մարդը կապ է հաստատում ոչ այնքան բնության կամ սոցիալական աշխարհի, որքան անդրանցական Աստծո հետ, ինչի

---

[15] Տե՛ս **Бурдах К.** Реформация. Ренессанс. Гуманизм. М., 2004, էջ 87-88:

[16] **Գրիգոր Նարեկացի,** Մատյան ողբերգության: Տաղեր, էջ 599:

[17] **Թամրազյան Հ.,** Գրիգոր Նարեկացին և Նարեկյան դպրոցը, հ. Գ, Եր., 2017, էջ 131:

հետևանքով հնարավոր է դառնում անմիջական «երկխոսության» մեջ մտնել Նրա հետ: Այդ «երկխոսության» կամ աղոթքի ընթացքում («ի խորոց սրտի խոսք առ Աստված») բացվում են մարդու ներաշխարհի դռները, ուրվագծվում նրա ներքին մտածումները, տագնապներն ու սպասումները, ընդլայնվում է նրա ինքնաճանաչողության շրջանակը՝ ինքնախոստովանության ու ինքնաձաղկման, մեղանչման ու ապաշխարության, ինքնամաքրման ու ինքնակատարելագործման միջոցներով: Այս առումով աղոթող, Ահեղ Դատաստանին սպասող («Ի՞նչ, ի՛նչ երեսով պիտի հանդգնեմ // Ներկայանալ քո մեծ դատաստանին»[18]) և իր փրկության մասին մտահոգ մարդը տարբերվում է գործունյա, որոշ իմաստով արկածախնդիր, սահմանախախտ, ինքնահաստատման մարմանջով բռնկված Վերածննդի դարաշրջանի մարդուց: Եթե քրիստոնեական հումանիզմում մարդը, Ահեղ Դատաստանն աչքի տակ ունենալով, իմաստավորում է իր անցյալն ու ներկան և մտածում է ապագայի մասին, ապա Վերածննդի մարդակենտրոն հումանիզմում մարդը կենտրոնանում է իր գործունեության վրա, նոր, առավելապես աշխարհիկ չափանիշներով է իմաստավորում իր կեցությունը, փնտրում է իր ազատ ու անկախ վարքագծին համապատասխան բարոյական կանոններ և փորձում է ա՛յս աշխարհում և ա՛յս պահին բավարարել իր թե՛ բնական-մարմնական և թե՛ հոգևոր պահանջմունքները: Նա իրեն համարում է արարիչ Արարչից հետո («մահկանացու աստված»), որի առաքելությունն է ստեղծագործել, գործի մեջ դրսևորել իր ներուժն ու կարողությունները, ինքնակատարելագործմամբ ուժեղացնել իր անհատականությունը՝ դրանով իսկ նպաստելով նաև հասարակական առաջընթացին: Չմերժելով քրիստոնեական ուսմունքը, ի մասնավորի մեղքերի և փրկության մասին վարդապետությունը՝ մարդակենտրոն հումանիզմը մարդուն առնչվող հարցերը դիտարկում է ոչ թե մեղսագործության և փրկության, այլ մարդու ինքնահաստատման և արժանապատվության տեսանկյունից:

Ինչպես միջնադարյան բազում մտածողների, այնպես էլ Գրիգոր Նարեկացու քրիստոնեական հումանիզմի հիմքում ընկած է «**մեղսագործություն-փրկություն**» հարացույցը, ըստ որի՝ պատվիրազանցությունից հետո էլ մեղքերի մեջ թաղված և թաղվող մարդու կեցության նպատակն է Աստծո օգնությամբ հասնել փրկության՝ միավորվելով Նրա հետ: Որքան էլ ողբերգական լինի մարդու վիճակը, որքան էլ նա թաղված լինի «մահացու» մեղքերի մեջ, Նարեկացին համոզված է, որ «**հավատքի նոր շենք**» կառուցելով, Քրիստոսին նմանվելով (բայց այս դեպքում միայն «**անարյուն զոհաբերությամբ**»), մեղքերի խոստովանությամբ, ինքնախարազանումներով, անկեղծ մեղանչումներով, ի խորոց սրտի առ Աստված ուղղված աղոթքներով, ապաշխարությամբ և Աստծո օգնությամբ մարդը կարող է փրկվել: Մեղավորը կարող է փրկվել, հավատում է Նարեկացին, բայց դրան կարող է հասնել միայն Աստծո շնորհով և Նրա օգնությամբ: Մեղավոր

[18] **Գրիգոր Նարեկացի**, Մատյան ողբերգության: Տաղեր, Բան Ե, Ա, էջ 31:

մարդը «**կարող է հուսալ՝ հասնելու նորեն // Նախապարգևյալ փառազարդության. // Քանզի հենց Աստծո կամքով է մեր մեջ // Արծարծվում նաև կայծն այն ներգործող, // Որով արարչի ամենահնար // Կարողությունն է բարեհոչակվում**»[19]: Նարեկացին մարդու փրկությունը դիտարկում է որպես Արարչի և մարդու համագործակցության արդյունք. մարդը չի կարող փրկվել ինչպես առանց Աստծո օգնության, այնպես էլ առանց իր ցանկության և ջանքերի: Այսպիսի մոտեցումը վկայում է առ այն, որ Գրիգոր Նարեկացին իր մտածելակերպով, աշխարհայացքային-փիլիսոփայական հարցերի քննարկման ու լուծման եղանակներով, մարդու փրկության իր տեսլականով ոչ թե Վերածննդի, այլ միջնադարյան մտածող է, քրիստոնեական հումանիզմի խոշորագույն ներկայացուցիչ:

СЕЙРАН ЗАКАРЯН – ***Христианский гуманизм Григора Нарекаци.*** – В статье рассматривается вопрос, связанный с оценкой мировоззренческих и философских взглядов Григора Нарекаци (951-1003), величайшего поэта и философа Средневековья, и для его уточнения анализируются понятия Средневековье, Возрождение, Армянское Возрождение, христианский богоцентрический гуманизм и ренессансный человекоцентрический гуманизм. Некоторые исследователи, ссылаясь на книгу Нарекаци «Книги скорбных песнопений», его новаторские мысли и подходы, учение о «внутреннем» человеке и спасении человека, считают его представителем и предшественником Армянского Возрождения, то есть не мыслитель средневековья, а эпохи Возрождения. Если в советский период, когда господствовала марксистская методология, распространение такой оценки было понятно (теория Восточного и Армянского Возрождения была призвана обосновать положение марксистской философии истории о том, что в истории действуют с железной необходимостью универсальные закономерности, например, все народы должны пройти одни и те же стадии развития), то непонятно, почему сегодня исследователи защищают этот идеологизированный и неэффективный методологический нарратив. По мнению автора, такая оценка обусловлена тем, что исследователи: а/ по существу игнорируют различия между средневековой и ренессансной культурами, в результате явления, характерные для средневековой культуры, представляются как ренессансные, б/ игнорируют особенности христианского богоцентрического гуманизма и ренессансного человекоцентрического гуманизма, с/ Считая Нарекаци представителем армянского Возрождения, ему якобы дают оценку, соответствующую его гениальности (в данном случае предполагается, что эпоха Возрождения прогрессивна по сравнению с Средневековья). Между тем, Нарекаци, величайший представитель христианского гуманизма, поистине Учитель Вселенской Церкви — средневековый мыслитель с его видением спасения человека, со своим образом мышления, способами обсуждения и решения мировоззренчески-философских вопросов.

Ключевые слова – *Григор Нарекаци, Средневековье, Возрождение, Армянское Возрождение, гуманизм, Христианский Богоцентрический гуманизм и Ренессансный человекоцентричный гуманизм*

SEYRAN ZAKARYAN – ***The Christian Humanism of Gregor Narekatsi*.–** The article discusses an issue related to the evaluation of the worldview and philosophical views of Grigor Narekatsi (951-1003), the greatest poet and philosopher of the Middle Ages, and to clarify it, the concepts of the Middle Ages, Renaissance, Armenian Renaissance, Christian God-centered humanism and Renaissance human-centered humanism are analyzed. Some researchers, referring to Narekatsi's

[19] Նույն տեղում, Բան ԺԱ, Ա, էջ 64:

book “The Book of Tragedy”, his innovative thoughts and approaches, the doctrine of the "inner" man and the salvation of man, consider him a representative of the Armenian Renaissance, a forerunner, that is, not a thinker of the Middle Ages, but of the Renaissance era. If in the Soviet period, when the Marxist methodology was in control, the circulation of such narrative was understandable (the theory of the Oriental and Armenian Renaissance was meant to justify the proposition of the Marxist philosophy of history that universal patterns operate with iron necessity in history, for example, all peoples must go through the same stages of development), then it is unclear why researchers today defend this highly ideological and ineffective methodological narrative. According to the author, such narrative is due to the fact that these researchers: a/ essentially ignore the differences between Medieval and Renaissance cultures, as a result of which the phenomena characteristic of medieval culture are presented as renaissance, b/ ignore the peculiarities of Christian God-centered humanism and Renaissance human-centered humanism, c/ Considering Narekatsu as a representative of the Armenian Renaissance, they allegedly give him an assessment corresponding to his genius (in this case it is assumed that the Renaissance era is progressive compared to the Middle Ages). Meanwhile, Narekatsi- the greatest representative of Christian humanism, truly a "Archimandrite of the Universal Church" is a medieval thinker with his vision of human salvation, with his way of thinking, ways of discussing and solving worldview-philosophical issues.

Key words – *Grigor Narekatsi, Middle Ages, Renaissance, Armenian Renaissance, humanism, God-centered humanism and human-centered humanism*

Էթիկայի վերաբերյալ հայտարարություն
Հեղինակը հաստատում է, որ պահպանվել են հետազոտությանը վերաբերող էթիկական բոլոր պահանջները։

Շահերի բախման վերաբերյալ հայտարարություն
Հեղինակը հաստատում է, որ շահերի բախում առկա չէ։

Գրականության ցանկ

Գասպարյան Դ., Հայկական Վերածնունդ (ժամանակը և առանձնահատկությունները) http://shirak.asj-oa.am/598/1/41.pdf (մուտք՝ 18.07.2023)։ (Gasparyan D., Haykakan Veratsnund (zhamanaky yev arrandznahatkut’yunnery) http://shirak.asj-oa.am/598/1/41.pdf (mutk: 18.07.2023)).

Գրիգոր Նարեկացի, Մատյան ողբերգության։ Տաղեր / թարգմանությունը Վ. Գևորգյանի, Եր., 1979։ (Grigor Narekats’i, Matyan voghbergut’yan. Tagher / targmautyuny V. Gevorgyani, Yer., 1979).

Զաքարյան Ս. Ա., Հայկական Վերածննդի հարցը (մեթոդաբանական տեսանկյուն), Եր., 2006։ (Zak’aryan S. A., Haykakan Veratsnndi harts’y (met’vodabanakan tesankyun), Yer., 2006).

Թամրազյան Հ., Գրիգոր Նարեկացին և Նարեկյան դպրոցը, հ. Գ, Եր., 2017։ (T’amrazyan H., Grigor Narekats’in yev Narekyan dprots’y, h. G, Yer., 2017).

Խրլոպյան Գ. Տ., Հայ սոցիալական իմաստասիրության պատմություն։ Հելլենիստական և վաղ ֆեոդալական շրջան, Եր., 1978։ (Khrlopyan G. T., Hay sots’ialakan imastasirut’yan patmut’yun. Hellenistakan yev vagh feodalakan shrjan, Yer., 1978).

«Հայկական Վերածնունդ», http://www.panarmenian.net/arm/details/222911/ (մուտք՝ 18.07.2023)։ («Haykakan Veratsnund», http://www.panarmenian.net/arm/details/222911/ (mutk: 18.07.2023).

Նալբանդյան Վ. Ս., Գրիգոր Նարեկացի, Եր., 1990։ (Nalbandyan V. S. Grigor Narekats’i, Yer., 1990).

Պողոսյան Ս., Իմ Նարեկացին, Եր., 2007։ (Poghosyan S., Im Narekats’in, Yer., 2007).

Бурдах К. Реформация. Ренессанс. Гуманизм. М., 2004. (Burdah K. Reformaciâ. Renessans. Gumanizm. M., 2004).

Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. Учебное пособие. М., 1980. (Gorfunkel’ A.H. Filosofiâ épohi Vozroždeniâ. Učebnoe posobie. M., 1980).